

Een nieuwe mijlpaal in de Friese lexicografie: het *Frysk Hânwurdboek*

Lezing gehouden bij de presentatie van het *Frysk Hânwurdboek*, Leeuwarden, 19 januari 2009

Door Pieter Duijff en Frits van der Kuip

Zeer geachte aanwezigen,

In de loop van deze middag zal Ronald Plasterk, minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, het eerste exemplaar van het *Frysk Hânwurdboek* in ontvangst nemen. In onze bijdrage aan het programma voor deze middag, zullen wij in het kort iets vertellen over de geschiedenis van de Friese lexicografie en het woordenboek plaatsen in deze geschiedenis. Bovendien zullen wij stil staan bij het schrijven van een woordenboek in een niet of nog niet gestandaardiseerde minderheidstaal. Wij zullen uiteraard ook ingaan op de inhoud van het woordenboek en geven daarbij speciaal aandacht aan de selectiecriteria voor het opnemen van dialectische of fonologische varianten.

1 Naar een eentalig woordenboek

Wie een blik werpt op de geschiedenis van de Friese lexicografie, mag constateren dat er sinds de negentiende eeuw gezien de positie van het Fries in het maatschappelijk verkeer in verhouding een niet onbescheiden aantal woordenboeken is verschenen. In 1872 verscheen het onvolledige *Lexicon Frisicum* van Joost Halbertsma. Door het overlijden van Halbertsma in 1869 heeft hij het woordenboek niet kunnen afmaken, maar het traject van A tot en met *feer* is dankzij zijn zoon Tjalling wel uitgegeven. Ruim dertig jaar later, in 1900, verscheen het eerste deel van het *Friesch Woordenboek* van Waling Dijkstra en anderen. Toen in 1911 het derde deel van dit woordenboek in de winkel lag, was er voor het eerst een compleet Fries woordenboek beschikbaar. In dezelfde decade van de vorige eeuw verscheen het *Nederlandsch-Friesch Woordenboek* van G.A. Wumkes en A. de Vries. Van dezelfde auteurs verscheen in 1934 het *Lyts Frysk Wirdboek*, bedoeld voor het onderwijs.

Bij de oprichting van de Fryske Akademy in 1938, was van meet af aan een van de voornaamste taken van het instituut verder te werken aan de totstandkoming van Friese woordenboeken. Reeds in 1944 verscheen van de hand van P. Sipma en Akademy medewerker Y. Poortinga een veel uitvoeriger tweede druk van het eerder genoemde *Lyts Frysk Wirdboek*, *1 Frysk-Nederlânsk*. In de tussentijd was de Fryske Akademy begonnen met een waardige opvolger van het woordenboek van Waling Dijkstra en anderen. Van dit grote Friese woordenboek verscheen in 1984 het eerste deel, waarvan Hare Majesteit Koningin Beatrix het eerste exemplaar van in ontvangst nam, en naar alle waarschijnlijkheid zal in 2010 het vijftiende deel van dit *Wurdboek fan de Fryske taal/Woordenboek der Friese taal*, het WFT, verschijnen. Ook in 1984 verscheen van J.W. Zantema het *Frysk Wurdboek, 1 Frysk-Nederlânsk* en een jaar later was het tweede deel, *Frysk Wurdboek, 2 Nederlânsk-Frysk*, van de hand van W. Visser gereed. In het jaar 2000 verscheen bij de Fryske Akademy ook het *Frysk-Ingelsk wurdboek/Frisian-English Dictionary* van Anne Dykstra en het *Juridisch Woordenboek Nederlands-Fries* van Pieter Duijff.

De afgelopen zeventig jaar is de Fryske Akademy de leverancier geweest van de grotere Friese woordenboeken, maar ook elders zijn, overigens bescheidener, woordenboeken verschenen. Zo verschenen in 1972 in het fonds van de Algemeene Fryske Underrjocht Kommissje het *Klein Fries Woordenboek* van H. Pebesma en in 1991 het *Frysk Skoalwurdboek* fan G. Vledder en T. de Jager-de Boer. In 1968 verschenen in één band de woordenboeken *Frisisk-Dansk ordbog* van V. Tams Jørgensen en *Deensk-Frysk wurdboek* van T.B. Hoekema. Nu twee jaar geleden verscheen het *Prisma woordenboek Fries: Fries-Nederlands, Nederlands-Fries*, samengesteld door J. Spoelstra, J. Post en A. Hut.

Op een uitzondering na hebben alle hiervoor genoemde woordenboeken en de Friese woordenboeken waaraan wij voor deze gelegenheid voorbij zijn gegaan, gemeen dat het meertalige woordenboeken zijn. Zo verklaart Halbertsma in zijn *Lexicon Frisicum* het Fries in het Latijn, Waling Dijkstra hanteert het Nederlands als vertaal- en verklaringstaal en het *Wurdboek fan de Fryske taal/Woordenboek der Friese taal* doet het niet anders. De andere genoemde woordenboeken zijn vertaalwoordenboeken en zijn dus per definitie meertalig. De uitzondering in het rijtje is het *Frysk skoalwurdboek* dat de Friese ingangen in het Fries verklaart.

In de Friese lexicografische traditie zijn er tot nog toe dus zo goed als alleen maar tweetalige woordenboeken verschenen, of beschrijvende woordenboeken waarin een andere taal dan het Fries

gebruikt is als verklarend instrument. De auteurs van het *Lyts Frysk Wirdboek* uit 1934, Wumkes en De Vries, hebben er volgens hun inleidende woorden bewust voor gekozen de Friese ingangen in het Nederlands te vertalen, of zoals zij het zelf formuleren, in het Nederlands te verklaren omdat deze keuze de beste was, maar zij voegen er aan toe, dat er evenwel veel voor te zeggen was geweest om de keus op een Friese omschrijving te laten vallen: 'De bitsjutting wier it bêst yn it Nederlânsk oan te jaen, hofolle der oars ek to sizzen wier for in Fryske omskriuwing.'

Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw is er ernstig gediscussieerd en bij tijd en wijlen heftig gehakketakt over de keuze van de voertaal in Friese woordenboeken. Het bleek dat er wel behoefte was aan een eentalig woordenboek. Dat is onder anderen te zien aan het verschijnen van het eenvoudige *Frysk Skoalwurdbboek* uit 1991, en zijn opvolger uit 1998, het *Frysk Basiswurdbboek foar skoalle en thús*. Al eerder, een aantal jaren na het verschijnen van het eerste deel van het WFT in 1984 en de handwoordenboeken uit 1984 en 1985 werd op de Fryske Akademy het besluit genomen om een uitgebreid eentalig handwoordenboek samen te stellen.

Voorzover wij weten bezitten minderheidstalen doorgaans geen eentalig woordenboek. Uitzonderingen vormen het Katalaans, dat overigens gezien het aantal sprekers amper nog als minderheidstaal betiteld kan worden, het Baskisch en nu dus ook het Fries.

De waarde van het eentalige woordenboek ligt vooral in het feit dat de verklaringen in de eigen taal gegeven worden. De fijne aspecten van de betekenis van een woord kunnen beter in een omschrijving in de eigen taal benaderd worden dan langs de weg van een kort equivalent in een andere taal, hetgeen in de bestaande Friese woordenboeken geheel of gedeeltelijk de werkwijze is geweest.

Verder vormt het woordenboek een zelfstandig geheel, wat voor de gebruiker het praktische voordeel heeft dat hij er doorgaans geen tweede woordenboek naast hoeft te leggen. Immers, de gebruikte begrippen zijn in het woordenboek zelf verklaard.

Ook zijn in het woordenboek consequent Friese benamingen bij het definiëren gebruikt. Het woordenboek zal zo een positief effect hebben op de opbouw en uitbouw van het Fries tot een volledige cultuurtaal. En door die taaluitbouw, en hiermee komen wij op de taalideologische waarde van het woordenboek, draagt het woordenboek bij tot het aanzien en de status van het Fries als volwaardige taal.

2 Het woordenboek

Het *Frysk Hânwurdbboek* bestaat uit twee banden van elk 1200 pagina's en bevat zo'n 70.000 ingangen. Dat zijn grondwoorden zoals *boek*, *hynder* ('paard') en *rinne* ('lopen'), maar ook samenstellingen zoals *wurdbboek* ('woordenboek'), *hynstehier* ('paardenhaar') en *sekjerinne* ('zakjeloopen') en afleidingen zoals *ferrinne* ('de verkeerde weg gekozen'), *gielich* ('geelachtig') en *stiltme* ('stilte'). Ook zijn eigennamen in het woordenboek opgenomen indien deze in min of meer vaste verbindingen worden gebruikt of een specifieke betekenis hebben. Voorbeelden hiervan zijn *Abraham* in de verbinding *Witte wêr't Abraham de moster weihellet* ('weten waar Abraham de mosterd vandaan haalt') en *Harm* als aanduiding voor de mannelijke geit. Productieve voor- en achtervoegsels zijn ook als zelfstandige ingangen in het woordenboek opgenomen. Zo zijn *fer-*, *ge-* en *-tme* voorkomend in de zojuist genoemde voorbeelden *ferrinne*, *gielich* en *stiltme* bijvoorbeeld als ingang opgenomen. Voorafgaand aan de ingangen onder elke letter van het alfabet, zijn de afkortingen die met de betreffende letter beginnen alfabetisch geordend.

Bijzonder aan het woordenboek is, dat van elke ingang een uitspraakaanwijzing wordt gegeven. Tot nu toe beperkten de Friese woordenboeken zich doorgaans tot het geven van de uitspraak van grondwoorden. Doordat ook bij samenstellingen en afleidingen de uitspraak verantwoord is, kan de gebruiker aflezen welke uitspraakveranderingen hier optreden bijvoorbeeld ten gevolge van assimilatie. Aanvankelijk was het niet de bedoeling de uitspraak zo uitgebreid te behandelen, maar dankzij het dringend advies van prof. Anthonia Feitsma heeft de redactie anders besloten.

Bij elke ingang is uiteraard de betekenis beschreven en veel ingangen zijn geïllustreerd met voorbeeldzinnen en aangevuld met vaste verbindingen en idiomatische uitdrukkingen. Onder de ingang *rinne* ('lopen') bijvoorbeeld, zijn vijftien betekenissen gegeven en 75 vaste verbindingen, idiomatische uitdrukkingen en voorbeeldzinnen.

Na het woordenboekdeel zijn lijsten opgenomen met spreekwoorden en toponiemen. De eerste lijst bestaat uit 1098 spreekwoorden. Deze spreekwoorden zijn genummerd en in het woordenboekdeel wordt met behulp van deze nummering verwezen naar de spreekwoorden. In *rinne* bijvoorbeeld, wordt naar acht spreekwoorden in de lijst verwezen. In de toponiemenlijsten worden de namen gegeven van de Friese dorpen en steden, de Friese gemeenten, de Nederlandse provincies en de landen van de wereld en de werelddelen.

Dit woordenboek is ook het eerste Friese woordenboek dat naast een papieren editie, ook een digitale editie biedt, uiteraard met dezelfde inhoud. Met de cd-rom-applicatie kan het woordenboek op velerlei wijze doorzocht worden.

In het woordenboek is een breed spectrum van de Friese woordenschat vertegenwoordigd. Er is niet alleen voor eigentijds Fries gekozen, maar ook voor woorden die gedurende de gehele twintigste eeuw functioneerden. Zo staan er naast veel moderne ambtelijke woorden en ict- en mediatermen, vaak neologismen, ook termen en uitdrukkingen uit de verdwenen of verdwijnende agrarische wereld in. Voor het opnemen van dit oudere taalmateriaal is gekozen om de gebruiker niet alleen een hulpmiddel te bieden bij het lezen van teksten uit de eerste helft van de twintigste eeuw, maar ook om hem materiaal te geven ter verrijking van zijn taalschat en verruiming van zijn uitdrukkingsmogelijkheden.

3 Naar een standaard van het Fries

Het Fries heeft nog niet een uitgekristalliseerde standaard, wat betekent dat in de praktijk meer dan één variant als goed of algemeen beschaafd kan worden geaccepteerd. In de twintigste eeuw hebben de handwoordenboeken er naar gestreefd om een afspiegeling van deze situatie te geven. Bij dit woordenboek is niet anders gedaan. Maar dat betekent niet dat in het woordenboek geen keuzes gemaakt zijn, want een handwoordenboek is niet bedoeld om alle mogelijke varianten op te nemen.

Door het ontbreken van een strakke norm is het ook voor een woordenboekschrijver vaak lastig om te bepalen welke variant als voorkeursvorm aangemerkt moet worden. Het kan zijn dat een gebruiker een neveningang boven een hoofdingang verkiest of die zelfs als enige acceptabele vorm beschouwt. Zo is er bijvoorbeeld gekozen voor het werkwoord *brâne* ('branden') als hoofdingang en voor *baarne* als neveningang. Dat is in dit geval puur praktisch gedaan om het grondwoord *brâne/baarne* en de samenstellingen en afleidingen met alleen *brân-* alfabetisch bij elkaar te houden. Een taalpurist daarentegen zou vast gekozen hebben voor *baarne*, omdat die vorm verder van het Nederlandse equivalent *branden* af staat.

Het motief van het zich-distantiëren van het Nederlands heeft alles te maken met taaltrots en eigen taalidentiteit. Zo bestaat er sinds 1956 in de woordenboeken de traditie om het dialectisch relatief weinig gebruikte *hiel* ('heel') de voorkeur te geven boven het in een groot gebied gebezigde *heel*. In dit geval sluiten wij ons bij deze traditie aan, de hoofdingang is *hiel*, de neveningang *heel*.

Ook bij het aangeven van de uitspraak heeft een Friese woordenboekschrijver te maken met het ontbreken van een strakke standaard. Dat betekent dat hij een keuze moet maken uit verscheidene uitspraakvarianten. Naast fonetische variatie zoals verkorting of vocaalreductie gaat het dan vooral om dialectverschillen.

We maken ter verduidelijking van onze werkwijze in het woordenboek nog een kort uitstapje naar de Friese dialectkaart. Het Friese taalgebied wordt traditioneel onderverdeeld in twee grotere en twee kleinere dialecten. Het Kleifries en het Woudfries bestrijken elk een vrij groot gebied, het Noordhoeks en het Zuidhoeks, die beide meer in de periferie liggen, worden in kleinere gebieden gesproken. In de regel zijn de Klei- en Woudfriese uitspraakvarianten opgenomen, en de Noord- en Zuidhoekse niet. Een voorbeeld hiervan is het woord voor 'broekzak', *bûse*. De Noordhoekse variant [bosə] en de Zuidhoekse variant [būsə] zijn niet opgenomen, wel de Klei- en Woudfriese variant [busə].

Maar alle varianten in het Klei- en Woudfries zijn evenmin gehonoreerd. Zo kent het Kleifries de variant [ɔ.] naast de normale uitspraak [a.] in een woord als *heit* ('vader') en zo kent het Woudfries de lokale variant [e:] naast de normale uitspraak [ɛ.] in een woord als *krije* ('krijgen'). Deze minder gebruikte varianten hebben geen plek in het woordenboek gekregen.

Naast de goed-Friese varianten komen ook interferenties uit het Nederlands in de Friese standaardtaal voor. Sommigen daarvan worden algemeen geaccepteerd als behorende tot het Fries en zijn zonder

meer in het woordenboek opgenomen. Een voorbeeld is het woord *frijheid*. Dat heeft in het Fries oude papieren en is als zodanig volledig in het lexicon opgenomen. Nu bestaat er een regel die zegt dat het suffix *-heid* alleen aan meerledige bijvoegelijke naamwoorden gehecht kan worden, en niet aan eenledige bijvoegelijke naamwoorden, in dat laatste geval gebruikt men het achtervoegsel *-ens*. Dus de vorm *sûnheid* ('gezondheid') is geen goed Fries, elke Fries zegt *sûnens*, of hij gebruikt de Nederlandse ontlening *gesondheid*, een woord dat wij niet in ons woordenboek hebben opgenomen.

Sommige interferenties kunnen we niet om heen, maar die hebben we dan voorzien van een markering, het label H ('hollandisme'). Een voorbeeld is het woord *sleutel*. We hebben het opgenomen, met een H, alleen in de betekenis van *ark dêr't wat mei oan- of losdraaid wurde kin* ('gereedschap om iets mee aan- of los te draaien'). In de Friese spreektaal is het echter vrij gewoon om voor het 'middel om een deur mee te openen' ook het woord *sleutel* te gebruiken, terwijl het Fries daar wel een woord voor heeft, namelijk het aan het Engels verwante *kaai*. Dit staat dan ook in het woordenboek. Ook voor interferenties geldt overigens dat de gebruiker daar anders over kan oordelen dan de samenstellers van het woordenboek.

De variatie in de taal honoreren wij dus maar tot op zekere hoogte, door de meest gebruikte varianten op te nemen en de mindere gebruikte te laten liggen. Wij menen dan ook dat met dit woordenboek een bijdrage geleverd is aan de verdere standaardisering van het Fries en dat daarmee tegelijk opnieuw een stap gezet is in de emancipatie van het Fries als een volwaardige taal.